

СЕЛЯНСЬКИЙ СВІТ НАРОДНИХ ПОВІСТЕЙ

Особливе місце в творчості Ю. І. Крашевського займає цикл селянських повістей, що репрезентують світоглядні орієнтації польського письменника. Ці повісті стали принципово новим етапом в історії польської літератури. Уперше автор запропонував образ селянина, і не просто селянина, а саме українського «хлопа», бідняка і трударя, що увібрав у себе найкращі риси українського народу. Цьому образу він у романтичному ключі протиставляє образ шляхти, поміщиків, що репрезентують найбільші людські вади. Їхнє свавілля, бездушна експлуатація кріпаків піддаються ним гострій критиці. Власне дуалізм стилістичних стратегій – реалістичне зображення буднів, умов життя селян та романтизація їхніх образів – становили секрет успіху народних повістей як за життя письменника, так і понині.

Українські селяни в повістях Ю. І. Крашевського стали першими глибоко народними героями в польській літературі. Усіма благородними рисами характеру, високими моральними якостями письменник наділяє звичайну людину. Тим ціннішим і більш показовим є те, що представники українського закріпаченого селянства виступали носіями найкращих людських чеснот. Із особливим теплим ліризмом змальовує він материнську любов, яка зазвичай найбільше проявлялась у хвилини нещастя. Близькість до українського народу робить творчість письменника цікавою та зрозумілою. «Основним моїм завданням є ввести до повістей наш власний реальний світ замість традиційних сюжетів, салонних історій, що не несуть жодних ідей, окрім однієї – космополітичної. Своїм завданням я вважаю теж зрівняти права тих верств суспільства, які досі не мали доступу ні до сцени, ні до живопису, ні до музики, переодягнені в шати, скроєні їм кравцем»¹.

¹ Kraszewski J. I. Powieści ludowe. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza,

Ю. І. Крашевський був носієм прогресивних ідей свого часу, засуджував темноту і жорстокість, які панували на селі й були викликані злиднями та голодом. В усіх повістях – починаючи від «Історії Савки», де пани знущаються над селянами, здирають останнє на податки, і завершуючи «Історією кілка в плоті», де тяжка селянська повинність занапащає талант юного скрипаля, – неuczтво, здирництво, моральне виродження поміщиків стають перешкодою до освіти, культури, гармонійного життя. Польський письменник без найменшої тіні націоналістичних упереджень став на захист свободи й щастя простих людей, визнав справедливість їхнього протесту проти поневолення. Він розумів, що протягом століть саме простий люд створював і вдосконалював загальнолюдські морально-етичні норми. Головним чинником народної моралі споконвічно була повага і любов до вільної праці, утвердження ідеалів добра, краси, правди. Священне право на вільну працю народ здобував у боротьбі, у праці відстоював свою честь і гідність. Тому письменник справедливо засуджував польських поміщиків і ставав на захист селянина-кріпака, закликаючи до боротьби зі злом, насильством, гнобленням. Актом справжньої громадської мужності з боку письменника стало розкриття паразитично-егоїстичної суті «свого» польського пана-поміщика. Селянські повісті Ю. І. Крашевського відтворювали антагоністичні взаємини між поміщиками і селянами, класову й станову нерівність, що панували в усіх сферах суспільного життя. Хоча вирішення селянського питання Ю. І. Крашевський розумів у рамках дворянського лібералізму, коли вільний селянин залишався під економічною «благодійною опікою» поміщика. Проте навіть ця поміркована позиція викликала невдоволення впливових дворян-консерваторів, що врешті-решт змусило Ю. І. Крашевського виїхати з Волині. Демократичність щодо захисту людських прав, палкий протест проти свавілля й бездушності панівних верств суспільства – все це єднає повісті Ю. І. Крашевського з антикріпацькою творчістю багатьох українських письменників ХІХ ст.

Ідеалізації України польськими романтиками Ю. І. Крашевський протиставив реальну картину життя українського селянства, соціальне безправ'я, уярмлення селян. На основі багато-

річних спостережень за їхнім життям виник селянський цикл. Ю. І. Крашевський так описував генезу своїх повістей: «Думку про селянські картини підказало мені перебування на селі і зближення з людьми в Омельному, Губині і Киселях <...>. Багато фактів взято прямо з життя. З ними я постійно носився протягом двадцяти років, мав справу з народом, слухав, спостерігав, захоплювався до розповідей»².

Цикл селянських повістей – одна з найвагоміших і найяскравіших сторінок україніки Ю. І. Крашевського. Зважаючи на проблемне насичення цих творів, Р. Кирчів здійснив класифікацію повістей, поділивши їх на три групи. До першої групи він зарахував твори, темою яких є важке безталанне життя кріпаків, визискування й обдирання селян панамі. Це «Історія Савки», «Уляна», «Будник» і заключна повість циклу «Історія кілка в плоті». У цих творах переплітаються реалії життя кріпаків і ліричні відступи автора. У другій групі, «порівняно з попередньою, значно приглушено тему дискредитації кріпосного ладу, а натомість наголошується ідея примирення соціальних суперечностей, налагодження гармонійних стосунків поміщиків і селян на основі гуманістичних засад, зосереджується увага на показі високих морально-етичних та інтелектуальних якостей людей із народу»³. Третя група, до якої належать повісті «Печера Лади» і «Хата за селом», завершуються оптимістично, а на перший план виходить зображення духовного життя українців та народних традицій.

Ю. І. Крашевський був одним із перших польських письменників, який уже в середині XIX ст. виявляв щирий інтерес до «господаря хати» – українського селянина. Беззаперечним фактом є те, що найбільш важливі його твори пов'язані з волинсько-поліською землею, яка стала йому милою, «нашою» стороною. Автор не раз підкреслював реальну основу своїх повістей. Це мали відчутти українці – волиняни, поліщуки, подоляки, розпізнаючи знайомі, неповторні пейзажі, прабатьківські хати, вслухаючись у такі поширені

² Цит. за Павлюк В. Соціальні відносини між селянами і шляхтою на Волині у першій половині XIX ст. в оцінці Ю. І. Крашевського // Юзеф Ігнаці Крашевський як явище світової культури / За ред. М. Костриці. Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 28. – Житомир, 2002. – С. 75–78.

³ Кирчів Р. Юзеф Крашевський і Україна // Радянське літературознавство. – № 8. – К., 1968. – С. 75–85. – С. 79.

у той час (та й нині) імена, як Уляна, Савка, Настя, Марія, Василь, Захар, Остап. Народне вбрання, звичаї, традиції, мова, а найбільше – народна душа і мораль, образ народу, який на той час ще й назви точної не мав. І це тоді, коли наша мова мала офіційну назву «малоросійська», вважалася буденною серед письменників того часу. І, нарешті, – народний світогляд, а точніше – призма народного сприймання, що дозволила письменникові наблизитись до почуттів, страждань і віри пригнобленого, поставленого навколішки, але могутнього у своїх потенційних можливостях народу.

«Селянин – теж людина», – цим сміливим і гуманним девізом Ю. І. Крашевський вказував на селянина як на джерело оздоровлення нації. Знавець творчості Юзефа Ігнація невтомний дослідник Іван Франко підкреслював, що до Ю. І. Крашевського польська література була небагатою на народні типи й постаті. Простолюдин, селянин з'являвся в ній рідко, переважно як сіра, однолика маса або як наймит, долею і внутрішнім духовним життям якого художня творчість цікавилася дуже мало або зовсім не займалася цією проблемою.

Особливу заслугу Ю. І. Крашевського перед польською літературою Франко вбачав у тому, що письменник уперше у велику прозу ввів героїв із народу, протиставивши їх шляхетському середовищу. Повісті Ю. І. Крашевського виходять у період, який історики української культури та літератури традиційно називають «добою відродження» (І. Огієнко) та частиною нового «культурного ландшафту України» (М. Попович). Цей період пов'язаний з іменами І. Котляревського, С. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Його твори стали передвісниками творчості Ю. Коженювського, Я. Захар'яевича, Е. Ожешко.

Засновником народної повісті в польській літературі й одночасно її талановитим представником традиційно вважають саме Юзефа Ігнація Крашевського. Звичайно, до селянської проблематики зверталися й інші письменники (зокрема К. Бродзінський, М. Віртемберська, Т. Масальський, Е. Ярачевська, П. Вільконська), але, на відміну від попередників, Ю. І. Крашевський селян робить головними героями, а їхнє життя слугує найціннішим джерелом для його повістей. Саме тому створені ним образи такі справжні, природні й оригінальні.

Загальновідомо, що, як зазначав А. Коженъовский, «Крашевський перший у польській літературі глибоко відчув долю простого народу, зрозумів важливість селянського питання і став піонером народної повісті»⁴. Уперше в польській повістевій літературі детально було зображено життя і характер селянина, його соціальне становище, заняття, звичаї, обряди, описано його погляди, вірування, забобони. Створено яскравий індивідуальний характер селянина, якому свідомо протиставляються представники шляхетського середовища – пан, економ, управитель. Серед них бувають навіть бунтарі й месники, що було на той час новацією в польській літературі.

Отже, у 1842–1860 рр. у світ один за одним виходять уже згадані повісті на тему села: «Уляна» (1842), «Історія Савки» (1843), «Остап Бондарчук» (1847), «Будник» (1848), «Ярина» (1850), «Печера Лади» (1852), «Хата за селом» (1854–1855), «Єрмола» (1857), «Історія кілка в плоті» (1860). Більшість дослідників стверджують, що це найяскравіші сторінки у 600-томній творчості Ю. І. Крашевського, хоча вони становлять, можливо, одну тисячну його літературної спадщини. Ці дев'ять повістей складають досить однорідну, близьку за тематикою і проблематикою групу творів, об'єднаних у єдиний цикл. Головна їхня риса – романтичне бачення народу і природи. Село і його мешканці стали для Ю. І. Крашевського втіленням автентичності, первісності буття, які так високо цінувалися романтиками. «Їхнім суспільним тлом є кріпосницька дійсність з такими антагоністичними її субстанціями, як панський двір і мужицька хата, головними їхніми героями є кріпосні селяни і поміщики», – твердить Р. Кирчів⁵.

Селяни у цих повістях змальовані безнадуманості природньо та гармонійно, як і сама довколишня природа: ліс, поле, річка. Матеріал Ю. І. Крашевський черпав із власних спостережень за життям селян, з якими він особливо добре познайомився за роки перебування і господарювання в українському селі. Він не раз підкреслював фактографічний характер своїх творів. Тому його

⁴ Цит. за: Danek W. Józef Ignacy Kraszewski. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1973. – 520 s. – S.158.

⁵ Кирчів Р. Юзеф Крашевський і Україна // Радянське літературознавство. – № 8. – К., 1968. – С. 75–85. – С. 77.

селянські повісті стали не тільки мистецькими явищами, а й документами епохи. «Думку про створення селянських картин підказало мені перебування в селі і зближення з селянством. Двадцять років я постійно обертався в селянському середовищі, слухаючи, спостерігаючи, захожуючи до розповідей. Ось справжня генеза цих романів», – писав письменник в одному з листів. «Всі мої романи про сучасність, – зазначав письменник, – засновані на дійсності, взяті з неї – відбивається в них волинське світло, яке довго довелося спостерігати – я нічого не вигадав, а все вивчав»⁶.

Дія всіх селянських повістей Ю. І. Крашевського відбувається на теренах Волині, що досконало зберегли прадавню культуру і природу. Первісна чистота в зображенні людини і природи має виразну романтичну естетику. Щирість і правдивість створюють багатий чуттєвий колорит, схиляють симпатію читача на бік скривджених і експлуатованих селян.

Автор прагнув привернути увагу громадськості до проблем села, тому й вважав своїм завданням так подати образ селянина, щоб змусити поміщика зацікавитися долею тих, з ким живе поряд, та про чие життя нічого не знає. Саме це завдання ставив перед собою автор, вкладаючи в уста Михайлини, героїні повісті «Ярина», такі слова: «Ми з нашою цивілізацією далекі від природи і того блаженного стану, в якому люди бачать, чують і відчувають те, до чого ми з таким зусиллям мусимо доходити власним розумом. Ми, із нашою фальшивою освітою, через яку втратили віру і свої споконвічні інстинкти та інтуїцію, як сліпі, що вчать-ся розпізнавати кольори пальцями. Наші пальці – то розум <...>. Вони ж, як пташки, як травичка, яких вони потребують, не знаючи, відчувають, бо мають дар Божий; ми, люди освічені, знаємо, не відчуваючи. Ми розумніші, та вони не помиляються»⁷.

Ще сильніше підкреслюють цю різницю між освіченими колами й народом слова одного із героїв «Печери Лади»: «Ми з вікових переказів знаємо про таємниці, недоступні вченим, і так бачимо

⁶ Цит. за: Павловський В.А. Селянство Волині у творах Ю.І. Крашевського // Юзеф Ігнацій Крашевський як явище світової культури. Науковий збірник «Велика Волинь». – Т. 28. – Житомир: Видавництво «Волинь», 2002. – 79 с. – С. 85.

⁷ Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з пол. В. Іванисенка. – К.: Дніпро, 1979. – 424 с. – С. 237.

світ, як учив Бог перших людей на землі». Ю. І. Крашевський був глибоко переконаний, що «немає більш щирих і красивих сердець, ніж у нашого народу»⁸. Письменник ідеалізував як усю сільську громаду, так і окремих її представників. І хоч це було значним перебільшенням, Ю. І. Крашевський вважав, що таке бачення народу відповідає дійсності й, зображуючи природу людських вчинків у такий спосіб, він досягне найбільших результатів. Досконало розуміючи внутрішній світ мешканців польської землі, він зумів майстерно поєднати романтичну ідеалізацію та захоплення внутрішнім світом людини із суворими життєвими реаліями. Саме в цьому, на думку О. Брюкнера, полягала подібність повістей Ю. І. Крашевського до оповідань видатних російських письменників І. С. Тургенева і Д. В. Григоровича, твори яких побачили світ пізніше за «селянський цикл» польського письменника. Народні повісті останнього стали мало не провісниками літератури такого зразка в Європі.

У цих повістях, незважаючи на гострі перипетії, відчувається глибокий романтизм у відображенні дійсності. У сюжетно-настроевому плані його твори, а особливо повість «Уляна», схожі на твори видатних романтиків: на «Оксану» Г. Квітки-Основ'яненка в українській літературі та на «Бідну Лізу» М. М. Карамзіна в російській. Також літературознавці часто відзначають західноєвропейські впливи на цикл селянських повістей Ю. І. Крашевського. Залишається припустити, що ідея перегляду селянського питання в літературі сформувалась у Ю. І. Крашевського під впливом всього комплексу «екстравагантної» французької літератури, а також у результаті актуалізації пам'ятних графаретів сентименталізму минулих років. І сталося так, що ідейно-творчі засади французьких гуманістів у Ю. І. Крашевського в специфічних умовах кріпацтва були спроектовані на проблему селян. У Ю. І. Крашевського відбувається аналогічна аберація поглядів: замість соціальних відносин він систематично зосереджує увагу на моральних максимах.

Тут можна говорити про вплив В. Гюго, тієї ж Жорж Санд і Е. Сю, які писали хоч і не про селян, але про стражденне життя нижчих класів взагалі. При такому відносному ідейно-стильовому

⁸ Kraszewski J. I. Powieści ludowe. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1955. – 615 s. – S. 15.

зіставленні можна відшукати подібність і в образах, і в ситуаціях: наприклад, стосунки Тадеуша й Уляни нагадують не тільки взаємини Ловеласа і Клариси, але й більш близьку до них у літературно-хронологічному розумінні історію Клода Флоро або Феба та Есмеральди з «Собору Паризької Богоматері» В. Гюго. Беззаперечним є факт, що всі ці «народні повісті» проблемні. У своїй багатогранній сукупності вони складають єдність, яка в кожному окремому випадку має свої власні завдання, свою внутрішню логіку. І хоча, відверто кажучи, самому народові вони були мало відомі, але готували ґрунт для украй необхідних змін, слугували важливим духовним і соціальним фактором. Такі висновки можна зробити хоча б із того, наскільки продумано й усебічно проводив свою антикріпацьку кампанію в літературі захисник селян – Ю. І. Крашевський.

«Уляна»

«Якщо є на світі тихий край, край лагідний, то це наше Полісся. Коли тільки через якийсь село не проходить поштовий гостинець або торговий тракт, то, oprіч звичайного гомону села, ніби дихання його, нічого стороннього не почувеш, нічого чужого не побачиш. Усі свити однаково сірі, всі хустки однаково білі, і сосни однаково зелені, і хати однаково низькі, непоказні, і той самий чорний дим завжди піднімається над їхніми димарями. Та все ж, як двох листків однакових на куці, так і двох сіл однакових на Поліссі не знайдеш: там церква вища з темними галереями довкола, там ліс густіший, там хат більше – всі села схожі, мов близнята, але нема двох цілком однакових, як і двох людських облич»⁹. Це уривок із твору «Уляна», який має підзаголовок «Поліська повість».

«Уляна» – одна з найстарших моїх повістей, написана у 1842 році; тлом для написання стали роки проживання на Поліссі, в маєтку в Омельному, і часті подорожі вглиб цього краю. Описане село лежало при дорозі, а історія “Уляни” правдива, як і той червоний пояс, яким завершилась повість. Прототипом головного героя був юнак, схожий на пана Тадеуша. Його історію розповіли мені темної ночі під час ночівлі в поліському лісі. У ті часи Полісся

⁹ Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з пол. В. Іванисенка. – К. : Дніпро, 1979. – 424 с. – С. 7.

було дуже поетичним краєм легенд і переказів – і так від нього далеко до світу! Відтворено це не раз і в інших моїх повістях¹⁰, – писав Ю. І. Крашевський і далі уточнював: – В “Уляні”, “Єрмолі”, “Остапі Бондарчуку”, “Ярині” зображено боротьбу за права і почуття найбіднішої верстви населення»(с.31).

Цю повість, яка репрезентує стандартний сюжет романтичних і сентиментальних романів про неможливість почуття між двома закоханими з різних соціальних верств, письменник збагачує глибоким психологізмом, відкидає зайвий сентименталізм, впроваджуючи реалістичні елементи. Пан Тадеуш та Уляна – не романтична пара, що милується в нетрях первісної природи. Шляхтич – не молодий студент, що приїхав на канікули. Уляна – не наївна юна дівчина, а зріла жінка, мати. Дія розгортається в закріпаченому селі, але навіть лагідний від природи Тадеуш отримує задоволення від панування над людьми. Уперше в польській літературі Ю. І. Крашевський показав розвиток любовного почуття героїні з народу. Від природного бажання бути коханою до усвідомлення власного падіння, розпусності, виходу з якої вже немає. Кріпацькі стосунки у повісті Ю. І. Крашевського – це не просто тло, на якому розгортається трагедія Уляни. Вони виступають у творі першопричинами трагічної долі головної героїні.

Матеріал, що ліг в основу повісті, було взято безпосередньо з життя. Сюжет повісті побудований за принципом традиційного слов'янського романтизму: пан зваблює просту жінку і, наситившись жагою пристрасті, покидає її, одружується з багатю панною, а безталанна закінчує життя самогубством. Цей сюжет нагадує також стару сентиментальну англійську історію Ловеласа і його жертви Клариси, звичайно ж, пристосовану до іншого часу і місця: звабник перетворений на поміщика, а його жертва у кріпачку. Здавалося б, досить простий, навіть примітивний сюжет, коли б не декілька моментів, які зачіпають під час прочитання твору.

Перше, що має зацікавити читача, це підзаголовок повісті «Уляна. Поліська повість», який вказує на те, що події розвиватимуться на українській землі. Письменник не перевтілюється на однодумця героя, він лише все описує з позиції відстороненої людини, яка належить до іншого світу: більш цивілізованого, ба-

¹⁰Kraszewski J. I. Powieści sielskie. – Warszawa: 1884. – S. 5.

гатового та інтелігентного. Ці два світи такі далекі один від одного, як і далекий сам автор від того, що він описує, тому ми бачимо реальні, об'єктивні картини поліського побуту та життя, реалістичне відтворення світогляду героїв.

Ізольовані від зовнішнього світу непролазними хащами та болотами, поліщуки жили ще за первісною моделлю існування, де діє закон племені (єдиного роду), тому вони ведуть однаковий спосіб життя, займаються спільною діяльністю, дотримуються загальних традицій і навіть подібно одягаються. Представлені автором сумні пейзажі, гнітючий вигляд сільської хати, спосіб життя селян є своєрідним викликом не тільки панській сваволі, а й самій системі. «О, наскільки ж легше й вільніше дихається над озером, ніж в оцій сумній убогій хаті», – коментував автор¹¹. Він майстерно вводить читача в реалії краю, тонко описуючи картини довколишньої природи, зображує звичаї та побут волинян, щоб точніше передати колорит місцевості та часу, влучно вживає локальні вислови, реальні імена і т.д.

У цій повісті простежується кардіограма душі кріпачки Уляни – натури духовно багатой й емоційной, яка гине в умовах соціальної нерівності та беззаконня, що панують на селі. Повна протилежність Уляни – образ пана Тадеуша, людини примхливої і зрадливої, не здатної відповісти на чисті почуття закоханої жінки.

Повістю «Уляна» Ю. І. Крашевський підводить підсумок у питанні нерівності в коханні чи у шлюбі. Причинами цього, на його думку, є принижене становище жінки в суспільстві, соціальні перепони, рівень освіченості та інтелектуальний розвиток жінки й чоловіка, відсутність духовної спорідненості обох сторін. Трагедія кохання пана й кріпачки – тема в літературі не нова. Однак у Ю. І. Крашевського цей традиційний сюжет нещасливого кохання на тлі соціальної нерівності наповнений реальними й викривальними фактами та обставинами. Ця романтична історія прозвучала в Ю. І. Крашевського як соціальна драма. У передмові до одного з видань повісті «Уляна» Ю. І. Крашевський акцентував її

¹¹ Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з пол. В. Іванисенка. – К. : Дніпро, 1979. – 424 с. – С. 18.

фактологічну основу й навіть стверджував, що бачив той червоний поясок на якому повісилась Уляна.

Звичайно, великим принциповим досягненням літературного твору того часу можна вважати сам факт вибору позитивного героя із середовища кріпаків. Це було прогресивним кроком, оскільки об'єктивно вимагало перегляду усталених поглядів. Це і стало основою для закидів Ю. І. Крашевському з боку польського табору. Ця повість є майстерним зразком, де письменник зворушливо показує всю широку гаму людських почуттів, глибину справжнього кохання простої селянки. Любов автор трактує як Божий дар, нагороду, милість природи й водночас як хворобу, руйнівну силу пристрасті, як фатум, що приносить смерть, як романтичне божевілля в чистому, не деформованому «культурою» і не стримуваному прояві – і саме таке почуття зародилося в душі поліської жінки.

Авторська симпатія, без сумніву, на боці Уляни. Це передусім пояснюється тим, що Ю. І. Крашевський був твердо переконаний, що справжня сила, краса, щирість і людяність збереглася лише в народі. За його спостереженнями, вищі кола суспільства через свою порожність, ледарство й самовдоволеність деградували, втратили життєву енергію, виродились духовно. Рівні перед Богом люди чомусь стають нерівними один перед одним. Ю. І. Крашевський підкреслює трагедію нерівності та безправ'я людини у феодалному селі. Буденним та неусвідомленим тут стало безправ'я «хлопа». Домагаючись любові простої селянки, своєї кріпачки, поміщик відсилає її геть із села і ніхто не має права протидіяти цьому. Легковажне й жорстоке «панське щастя», приреченість обманутої жінки, доведеної до самогубства – це психологічна та соціальна правда кріпацької дійсності, відображеної в першому «селянському романі». Уже ця перша повість із волинського циклу повістей засвідчила глибоке розуміння і співчуття до гнітючого становища людини на селі. Сам зміст твору, сповнений обурення, став викриттям сваволі, всездозволеності та безкарності шляхти. Але водночас тут філософськи осмислено переплетіння добра і зла, щирості й підлості і великої любові¹².

¹²Ткачук М. Екзистенцал любові у наративі повісті «Уляна» Ю.І.Крашевського.- Київські полоністичні студії.Том.19.-К 2012. – С.205-213.

«Історія Савки»

Повість «Історія Савки» відрізняється від інших творів цього циклу своєю відвертою антикріпацькою тематикою. Але саме це тісно єднає її з творчістю Тараса Шевченка і Марка Вовчка. Дослідники часто відзначають зазначений твір Ю. І. Крашевського на тему кріпацтва як найсильніший, що пізніше увійде як епізод до повісті «Чарівний ліхтар» («*Latarnia Czarnoksiężska*»). У цьому творі автор показав фізичне нищення кріпацької родини Грицька Карповича, бездушність управителя маєтку, жахливі знущання панських економів над кріпаками. Савка Карпович – нащадок знищеної родини, який врятував дівчину від переслідувань економа. «“Історія Савки” ставить на порядок денний проблему праці, у цьому конкретному випадку селянської, на ті часи найважчої роботи від світанку до пізньої ночі, від результатів якої залежать усі навколо, а якщо так, то у функціонуванні держави немає нічого більш важливого і відповідального. Діяльність кріпаків під управлінням поміщиків сконцентрувала в собі життя цілої країни, а в її перебігу проявляються всі аномалії економічного, соціального і морально-етичного порядку. У народному романі необхідність такої праці не піддається сумніву. Оскільки в ній є потреба, то селяни її виконують. Кріпаки-трудівники споконвіків несуть таку повинність»¹³.

Жахливій категорії кріпаків автор сентиментально протиставляє позитивних героїв із низів, підкреслюючи в кінці повісті: «І все ж квітнуть і троянди в дикому стані, і лілії духмяні серед бур'яну»¹⁴. Автор змалював образ бідного гречкосія, що від народження мусив боротися за життя та право на існування. Юзеф Ігнацій пише, що на вільній і врожайній Волині не життя, а роздолля. Так, роздолля, але тільки не для мужиків. На тій самій волинській землі цілісінський тиждень, від неділі до неділі, селяни гнуть спину на панщині, а пани останні гроші відбирають у них на спла-

¹³ Василенко В. Крашевский в Российской империи 1812–1863–1917. – Poznań 2002. – С. 125.

¹⁴ Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з пол. В. Іванисенка. – К. : Дніпро, 1979. – 424 с. – С. 121.

ту податків та оброку. На прикладі малого Савки автор показує, як у таких умовах виховуються селянські діти: «Хіба селяни наші одержують яке-небудь виховання, хоч жалюгідну подобу його? Те, що вони вміють, чим стають у житті – усе це приходить невідомо як, без допомоги оточення. Світ постає перед ними у всій своїй неприкритій наготі; не словесне повчання, а сама дійсність примушує їх зрозуміти, що життя – це праця і страждання»¹⁵. Як тільки немовля Савка навчився повзати, його віддали у руки трошки старшій дитині. «І ось він гріється на сонечку біля хати, риючись в грязюці і піску разом із курми і старою свинею, господинею двору <...>. Нерідко криком і сльозами здобуває собі шматочок хліба або холодну картоплину, яку не скоро подасть йому, голодному, материнська рука. Частенько за скоринку пліснявого хліба доводиться йому витримати бійку з такими ж голодними, як він сам, кішкою чи собакою», – пише Ю. І. Крашевський¹⁶.

Дитинство Савки протікало в непосильній праці. Безжалісно над кріпаками села знущалися панські прислужники, особливо економ, який завів небачено тяжкі порядки. Не було ніяких бирок, табелів, не підраховувались дні панщини. Узагалі не цінувалась жіноча праця – прядильниці на цілий день відправлялись на фільварок. Людей на роботу виганяли затемна. Та жалітися селянин не смів. Скарга на знущення каралася суворіше, ніж непослух, безчинства й свавілля. Скоріше злодію пробачать провину, ніж тому, хто наважився ремствувати. Економ завжди сіяв страх і домагався покори у серцях селян. І правих, і винуватих він бив нещадно, бив зранку та до пізнього вечора. А хто наважувався поскаржитися управителю, тому добавляв ще й нагайкою. Як каже народна мудрість, до пана далеко, до Бога високо, а роса всі очі виїла. Економ пана забив до смерті старшого брата Савки та сусідського хлопця Дениса. На нього фактично не було ніякої управи.

Уражає убогість кріпацького села, описаного автором повісті: «Чорні, закопчені хати місцями перехнябилися, завалилися набік <...>. Худа, виснажена худоба поверталась із пасовища із впалими боками, сумні люди і в будні, і в свята ходили у рваному одязі <...>. Скотина поздихала, овечок перетягали вовки, свиней

¹⁵ Там само. – С. 90.

¹⁶ Там само. – С. 102.

постріляли на потраву, домашня птиця пішла на подарунки, люд хворів і помирав <...>. Запустіло село»¹⁷.

Проте, герой Ю. І. Крашевського виявився людиною, що не хотіла коритися долі. Уперте небажання миритися із безправним становищем зародилося в нього ще в юності, коли він пережив утрату близьких йому людей. Савка не дозволив економу сплундрувати дівочої честі Насті, яка пізніше стане його дружиною. Він був не просто хлопом, який покірно, опустивши голову, мовчки, як віл, працював, смиренно виконуючи панські накази. Савка – людина, сповнена глибокої самоповаги, тому й не дозволив дружині та молодому шляхтичу принизити його чоловічу гідність. Упертість і жага до життя давали йому сили витримувати всі життєві негаразди. Він, покаравши панича й дружину, не побоювався втекти і навіть знайти в собі сили жити далі. Приклад життя Савки свідчить про те, що долю людина обирає собі сама. Цим автор стверджує, що ніхто не має права знущатись і принижувати людську особистість. Лише протест і боротьба за власні права піднімуть хлопа з колін і дозволять не жалюгідно скніти, а жити достойно. Описана Ю. І. Крашевським ситуація була зачерпнута безпосередньо з життя, тому й багато сторінок «Історії Савки» читаються, як акт звинувачення. Без сумніву, вістря сатири письменника спрямовано проти тих, від кого залежала доля селян «на місцях» і хто мало щось робив (як правило, взагалі нічого), щоб полегшити долю своїх підданих.

Якщо ж говорити про наративну манеру автора, то «історія Савки – це літературно опрацьована розповідь головного героя про своє життя. Техніка оповіді від першої особи надала творові реалістичного характеру і підкреслила її соціальну вимову. Селянин розповідав про своє життя власним стилем і у межах своїх уявлень про світ»¹⁸.

У другій половині XIX ст. ця повість набула широкого резонансу. Варто зазначити, що це була чітка проповідь народницького демократизму, тією мірою, наскільки могли тоді бути вільними

¹⁷ Там само. – С. 111.

¹⁸ Kubacki W. O ludowych powieściach Kraszewskiego. Wstęp do zbioru Powieści ludowe J. I. Kraszewskiego // Kraszewski J. I. Powieści ludowe. – Warszawa, 1955. – 615 s. – S. 10

і демократичними ідеї і відносини в умовах політичного тиску та соціально-економічної відсталості.

Великою заслугою автора «Історії Савки» було також не тільки впровадження героя-селянина, а й детальна розповідь про його життя на тлі суспільно-політичної ситуації. Головна ж цінність повісті полягає у тому, що Ю. І. Крашевському вдалося створити образ села з позиції оцінки й бачення селянина. Такого нагромадження конкретних фактів і життєвих спостережень, такої кількості типових селянських картин, підкріплених викривальними фактами та судженнями автора, не знаходимо в жодній іншій селянській повісті Ю. І. Крашевського.

«Хата за селом»

Фабула повісті «Хата за селом» ґрунтується, як зауважував сам письменник, «на образах з натури, на живих матеріалах народного побуту». У вступі до повісті він зазначав: «Ця річ цілком узята з волинського життя, оскільки автор жив тоді в цьому гарному, веселому і чистому куточку з 1836 аж до 1859 р. як сільський господар, споглядаючи сільське життя сільських мешканців, краєвиди і тодішнє життя, яке вже ніколи не вернеться»¹⁹. Докладні описи місцевостей допомогли дослідникам встановити місце розгортання дії повісті – околиці сіл Городок і Губин. Уродженцем Городка виявився прототип цигана Тумрії – коваль Пенцак. Чоловік дійсно походив з циган і мешкав на околиці села. Вчителює нині в Городку й правнучка циганки Ази – Ганна Філонюк. Ця повість здобула загальноєвропейське визнання та велику популярність не тільки завдяки своєрідній ідейно-композиційній екзотиці твору, але й тому, що вона є докладним довідником філософії екзистенціалізму, де автор точно і глибоко розкрив усю суть людського буття, його сенс, цінність. Кожен епізод твору – абсолютно точне відтворення дійсності, якому не бракує яскравості та барвистості описів, цікавого і динамічного розвитку фабули, а передусім великої пізнавальної цінності повісті, де постає широка панорама українського села з багатьма притаманними йому рисами соціального, етнографічного й морально-етичного характеру. Тут письменник прагнув розкрити

¹⁹ Kraszewski J. I. Chata za wsią. – Warszawa: 1884. – S. 5

і показати світ, який література намагалася оминути, зазирнути в це «повне болю, покори, злиднів і приниження життя нещасних, знедолених істот, ледве помітних на світі». Саме тут, серед убогих і знедолених, він знаходить справжнє натхнення: «Так само, як для живописця спустіла, занедбана оселя у якості предмета зображення набагато цікавіша, ніж натертий до блиску салон з колонами, так і для повістяра убоге дрантя мальовничіше від накрохмаленої бальної сорочки чи елегантних лакованих черевиків»²⁰. Ю. І. Крашевський не просто зображує життя волинських селян, включаючи в тексти елементи матеріальної і духовної культури, а й наголошує на потребі вивчення українського селянства. Відзначаючи, що в той час, як життя представників вищого світу розписане до дрібниць, дуже мало відомо про життя іншої частини людства – простих людей, селянства: «Знаємо, як спливає час багатих, вельможних, яких при народженні сповивають у тоненькі пелюшки і кладуть на вічний спочинок в бронзові домовини; знаємо, як їх водять на пасках, як вимуштровують для життя; знаємо, як ходять, уклоняються, що їдять, як позіхають, як одягаються, женяться, зраджують і розлучаються, старіються, виживають з розуму і вмирають, – а хто ж коли описав життя злидаря? <...> Як і ті стародавні письменники, що, оминаючи дрібні речі, спішили пізнати тільки те, що впадало їм в око великим розміром, формою чи барвою, так і ми в історії людства до пересичення намалювали тих яскравих малюнків, обминаючи не менш чудові, тільки дрібніші, скромніші, які не так легко охопити»²¹.

Акцентуючи, на тому, що всі люди «однаково великі й гідні уваги», Ю. І. Крашевський наполягає на вивченні життя простого народу, на зображенні його в художніх творах: «Мало хто писав і відомостей про їхнє побутування немає ні в одній природничій історії на тій підставі, що їм присвячена вся антропология – справжні чудеса. Ясно, що це груба помилка»²². «Перед Богом бо і для життєзнавця ті дві категорії, з яких одна так блищить, а друга скромно ховається в тіні, однаково великі й гідні уваги.

²⁰ Крашевський Ю.І. Хата за селом. – К.: Дніпро, 1967.– 316 с. – С. 7.

²¹ Там само. – С. 21.

²² Василенко В. Крашевский в Российской империи 1812–1863–1917. – Poznań 2002. – С. 124.

Метелик і наймізерніший хробачок однаково потрібні на світі і мають однакове право жити... Скільки ж то темних, невивчених, пропущених куточків у величезному, незайманому ще просторі історії людства!.. Ми тільки починаємо помічати, що допустилися величезної помилки, що всі наші картини суспільства неповні й кульгаві, однобокі, що ми прийняли частину за ціле і позбавили важливості те, що по суті, може, є найважливішим». Ю. І. Крашевський вважав, що в антропології належало б окремих розділ присвятити селянству, адже, «те, що ми звикли називати вищим товариством, є космополітичною амальгамою майже скрізь і завжди, яка більше віддзеркалює барви привілейованих столиць моди, ніж рідного краю, з лона якого повстає... Можу лиш з певністю сказати, що, хоч би яким приємним і в певному розумінні вільним... було життя вищого світу, я того шнурованого та крохмаленого життя не люблю – принаймні малювати... Погляньмо нижче! Брудно, скажете? Безперечно, справді брудно»²³.

Селянство, на думку Ю. І. Крашевського, є носієм культурних надбань народу, тому його життя потрібно вивчати не тільки науковцям, а й письменникам з тим, щоб правдиво відтворювати його. У народному середовищі, серед його найбідніших верств, бачить Ю. І. Крашевський вияв справжнього благородства і чесності, глибину почуттів, працьовитість, наполегливість. Водночас не замовчує письменник темноти, що панувала на селі, забобонів, породжених цією темнотою, родинного і громадського деспотизму та жорстокості. Селянська громада, що в основній своїй масі веде напівголодне, жалюгідне існування, вороже ставиться до циган. Її лякає кожен подих вітру, а найбільше, мабуть, кожен зайвий рот у селі, яке ледь-ледь животіє в пастці голоду й хвороб. Причина жорсткості, з якою ставилися селяни до цигана Тумрія і його родини, криється передусім у соціальних відносинах, що нівечать людську душу. «Нема на світі сердець кращих і добріших понад серця нашого народу, – зазначав Ю. І. Крашевський, – але часто їх роблять черствими злидні, замикає їх власний голод і спрага». Саме тому на основі «Хати за селом» (та й, з іншого боку, через «репертуарний голод» українського театру) М. Старицький

²³ Kraszewski Józef Ignacy Powieści sielskie. – Warszawa, 1884. – S. LXI.

написав драму «Циганка Аза»²⁴. Перша редакція драми під заголовком «Лиха доля» була створена в 1888 році й тоді ж була забронена цензурою для вистави на сцені. Під тиском царської цензури драматург змушений був послабити соціальну загостреність п'єси, і тільки після цього її в 1890 році дозволили до постановки вже під назвою «Циганка Аза». Вистава йшла з великим успіхом на українській та російській сценах. Головну роль грала неперевершена Марія Заньковецька. Про популярність цієї інсценізації свідчать також пізніші переробки польського роману: невідомого автора під назвою «Хата за селом» (1886) та К. Ванченко «Цигани на Поділлі» (1896). Сюжет Ю. І. Крашевського–М. Старицького був покладений в основу відомого кінофільму режисера-постановника Григорія Кохана «Циганка Аза». Повість «Хата за селом» стала основою і для лібрето до опери «Манру» І. Падеревського.

«Уляна», «Єрмола», «Остап Бондарчук» – ці соціально обумовлені іменні назви переслідують одну мету: зобразити життєпис простої людини; уперше їй відведено особливе місце в польській літературі. Важкий гніт і безвихідь селян знайшли своє відображення на сторінках селянських повістей Ю. І. Крашевського, як величні оди селянської праці, де буденні, здавалося б, теми набули глибокого загальнолюдського звучання.

У 1853 році, як стверджують літературні критики, якщо не народився, то дозрів на волинському ґрунті один із шедеврів Юзефа Ігнація – повість «Хата за селом», найбільша серед волинського циклу повістей. Саме вона є його окрасою. Хоча всі без винятку народні повісті польського письменника, за влучним висловом Івана Франка, «крім першорядних народних прикмет, мали і завжди матимуть першорядну вартість в історії польської літератури, як перші промені сонця, кинуті в цю, досі темну, глибіню, яку називаємо життям і душею простого народу»²⁵. Уперше цей твір з'явився на сторінках щомісячного видання «Варшавська бібліотека» («Biblioteka Warszawska») і одразу ж на багато років завоював велику популярність серед читачів. Ю. І. Крашевський

²⁴ Старицький М. Циганка Аза // Старицький М. Збір. творів: У 8 т. – Т.3. – К. : Дніпро, 1984. – С. 109–191.

²⁵ Франко І.Я. Польський селянин в освітленні польської літератури/Зібрання творів в 50-ти томах. Том 27. – Київ, 1968. – С. 146.

переніс дію повісті в екзотичне циганське середовище, що так приваблювало романтиків. Також романтичні мотиви вбачаються у непримиренності абсолютно різних верств суспільства: вільної циганської громади, селян і шляхти. Тяжка доля селянина, на відміну від інших повістей цього циклу, не є головною темою. Звичайно, автор впровадив картини селянського життя, але винятково як тло, на якому розгортаються основні події. Родзинкою ж твору є циганська тематика, що надає повісті романтичного звучання. Добрі знання про етнічні особливості цієї народності Ю. І. Крашевський мав із власного досвіду (був знайомий із ковалем-циганом, який жив у його маєтку), крім того, свого часу письменник зацікавився працею Серватовського «Про народності на Галичині» і особливо працею «Французьке дослідження про баскійських циган». Із цих джерел Ю. І. Крашевський почерпнув циганські висловлювання, які трапляються у повісті. Цей твір не позбавлений і гуманістичної ідеї – осуду забобонів щодо станової та етнічної належності. Сама історія носить досить виразний казковий характер, що не раз підкреслював і сам Ю. І. Крашевський. Доля сирітки Марисі, дівчини напівциганського походження, яка після багатьох поневірянь та випробовувань долі знаходить своє щастя і стає дружиною молодого шляхтича, нагадує нам казкові історії про Попелюшку. Через усю повість червоною ниткою проходить тема кохання. Письменник змальовує це почуття у двох поколіннях: спочатку Тумрій і Мотрею, а потім – плід їхнього кохання Марися та її обранець Томко. З великою майстерністю Ю. І. Крашевський показує зародження кохання у своїх героїв, глибину та чистоту їхніх почуттів, страждання і душевні муки.

У волинському селі – нечувана подія: циган Тумрій одружується із сільською дівчиною Мотрею. Незважаючи на засудження громади, йдучи проти волі батька і нехтуючи прадавніми національними законами, молоде подружжя прагне побудувати власний світ. Тумрій заради коханої намагається звикнути до осілого життя. Молоді люди зазнали багато горя, сільська громада їх не прийняла, а батько прокляв молодих. Нелюдське ставлення односельців, тяжка нужда призводять до фатальних наслідків. Ю. І. Крашевський, зображуючи життя Мотрі і Тумрія, не шкодує чорних барв. Письменник показує їхнє кохання серед страш-

них злиднів, серед жорстокості, бездушності селян і деспотизму. Страшна безвихідь і муки совісті через скалічену долю дружини, у якої не встигали «висихати очі від сліз», штовхають цигана на самогубство. Мотря важко переживає втрату коханого і відчуває свій трагічний кінець, бо знає, що батьківське прокляття невідворотне. Любов і турбота про дитину не рятують її, тяжка хвороба відібрала в неї життя.

Зовсім по-іншому зображує Ю. І. Крашевський кохання Марисі й Томка. Описуючи життя єдиної доньки Тумрія і Мотрі, він вдається до ідеалізації, казковості, де добро перемагає зло. З любов'ю автор описує портрет Марисі: «Марися – так усі її звали – була й справді гарнесенькою дівчинкою, в зовнішності якої два типи, східний і північний, поєднавшись, дали третій, що взяв найкраще від них обох. Марися мала гарні чорні оченятка, рівний, трішки кирпатенький носик, високе чоло, випнуті уста, усміхнені й ласкаві, напрочуд білу шкіру й темно-золотаве волосся. Рухи дівчинки були легкі й зграбні, і в них вгадувалася граціозність майбутньої чарівниці»²⁶. Твір має щасливий кінець: закохані, долаючи всі перешкоди долі, виборюють право бути разом і справляють гучне весілля. Весілля сільської дівчини-попелюшки Марисі з Томком (хоч і не принцом, але молодим заможним красенем) і прийняття її до громади знаменує народження нового життя, в якому не залишилось місця для ненависті. Романтичні, казкові елементи переважають також у способі творення образів Тумрія і його доньки Марисі. Так, Тумрій наперекір усім труднощам, сам, без чиеїсь допомоги, будує за селом (біля цвинтаря) хату, подібно до тих казкових героїв, що долають перепони, які потребують надлюдських титанічних зусиль. Подібним чином і його донька, відмовившись від допомоги добрих людей, живе бідно і самотньо в цій хатинці, а згодом порядність і духовна стійкість Марисі перемагають відчуженість села, пробуджують спочатку здивування селян перед душевною мужністю дівчини, а потім і повагу до неї. Завдяки казковості у повісті з'являються чудернацькі постаті карлика-потвори Янека і жебраків Ратая і Солодухи, які часто приходять на поміч родині Тумрія. При своїй зовнішній потворності це люди добрі, чесні

²⁶ Kraszewski Józef Ignacy. Chata za wsią. – Warszawa, 1991. – S. 144.

й чисті душею. Завдяки їм Тумрій і Мотря, а потім і Марися дають собі раду в найскладніших життєвих ситуаціях.

Кажуть, людину оточує матеріалізована доброта: потрібно багато душевного тепла й любові, щоб побудувати будинки, де живуть люди, дороги, якими вони їздять, одяг, який люди носять тощо. У повісті Ю. І. Крашевського любов героя матеріалізувалась в образі хати за селом, яка виступає як символ надії і яка зігріла своїм теплом серця двох закоханих. Вона ж дала сили їхній дитині вистояти у суворій і трагічній самотності й, зрештою, знайти своє щастя.

«У людини є сила, яку мало хто пізнав та навчився їй. Це чудодійна сила, якій підвладне все, що її оточує, вона зв'яже протилежні стихії, переможно змагається з часом, знищенням, завдяки ній творяться величні справи, трапляються дива – цією силою є свобода»²⁷. Власне заради цієї мети – визволення фізичного (а передусім і духовного) і була написана ця повість, як і весь цикл творів, присвячений українському селянинові, українській землі, українському народові, адже, на переконання автора, «немає сердець кращих та благородніших, ніж серця нашого народу»²⁸.

«Остап Бондарчук»

Не менш проблемною є диалогія на волинську тематику, яку становлять повісті «Остап Бондарчук» (1847) і «Ярина» (1850). «Повість польського письменника “Остап Бондарчук” відзначається різномірністю ситуації, цікавим змістом і жвавою дією. Тут представлено конфлікт двох поколінь, погляди яких на найважливіші питання кардинально відрізняються: на духовний світ людини, його стосунки з суспільством, на його обов'язки щодо себе та своїх ближніх»²⁹.

Ю. І. Крашевський у повісті «Остап Бондарчук» розповідає про дивну долю сільського хлопця-кріпака, який, завдяки турботі графської родини, здобуває вищу освіту в Берлінському університеті, стає лікарем. Автор наділив свого героя найкращими духовними

²⁷ Там само. – С. 123.

²⁸ Там само. – С. 148.

²⁹ Recenzja D.I. Pisarewa z powieści J.I.Kraszewskiego „Ostap Bondarczuk” // Ruch Literacki. – 1970. – S. 251.

рисами, що беруть початок у глибинах народної етики, духовності та вікових традицій і проходять випробування обставинами, в які потрапляє герой. Духовний потенціал Остапа набагато вищий, ніж у представників шляхти, але він змушений повернутись у своє середовище і знову стати рабом. У цьому й полягає драма особистості Остапа. Розумний, працьовитий, благородний Остап, якого панство називає Євстахієм, протиставляється у повісті так званим обраним з аристократичного середовища, яким начебто від природи дано бути панамі, а іншим – підневільними. Із романтичної школи Ю. І. Крашевський виніс переконання про те, що несумісне в світі співіснує поряд, породжуючи непорозуміння і протиріччя. Головна ж проблема романтизму, конфлікт між реальністю та ідеалами, автор вдало інтерпретував у повісті «Остап Бондарчук» згідно з ідеологією літературного напрямку: дійсність він вважав за зло, а істинні цінності вбачав у світі мрій і ідеалів.

«Якщо у попередніх повістях ідея була прихована у підтекстах відтворюваного, що розкривається читачеві під час розвитку життєвих колізій, то у цьому творі все навпаки – на кожному кроці ці колізії підганяються під ідею, стаючи її численними ілюстраціями. Мораль твору визначена на самому початку твору»³⁰.

Кріпацький устрій не дав Остапові можливості розвинути свої творчі нахили, відібрав здоров'я, поховав надії на особисте щастя. «Остап Бондарчук» – це вияв народницького демократизму, заклик до реформи, духовного оновлення суспільства. Попри своє становище, Остап не забуває свого коріння, спілкується із земляками, понад усе цінує народні традиції, людську доброту й порядність, поспішає на допомогу всім, хто її потребує.

Душевна чистота та інтелігентність Остапа викликають до нього палке почуття дочки графа Михайлини. Кохання до молоді аристократки стало апогеєм у трагедійному становищі Євстахія. Хоч кохання виявилось взаємним, але Остап прекрасно розумів, що їхній шлюб є нереальним. До того ж Місю кохав його друг Альфред, який був призначений за нареченого ще від народження. Бондарчуку не вистачило мужності боротися за своє щастя, йому заважала рабська покірність приниженої людини. Його раб-

³⁰ Василенко В. Крашевський в Российской империи 1812–1863–1917. – Poznań, 2002. – S. 148.

ське ество готове весь вік гнути спину перед паном. У розмові з Михайлиною, яка мало не освідчується Остапові в коханні, він заявляє: «О, це я, це я повинен бути вам вдячним, завжди схилитись перед вами. Ви мене витягнули з багна, дали мені більше ніж життя – почуття й думки, гідні людини. Ні, немає таких слів, щоб усе це висловити <...>. Ніхто не зможе замінити мені вас, бо хто ж із такою ангельською добротою захотів би зблизитись з людиною, яку так жорстоко відштовхнуло суспільство й прирекло на зневагу?»³¹. Виконавши свій моральний і лікарський обов'язок, урятувавши графа і своїх родичів від тяжкої хвороби, він тихо і непомітно зник з життя друга і коханої. Остап не зумів врятувати своє почуття і пішов своєю життєвою дорогою. Герой віднайшов себе, працюючи лікарем і допомагаючи порадами обездоленим селянам: «Купив шматочок землі, побудувався, як мені хотілося; тепер я спокійний і задоволений своїм становищем. Живу поруч із тими, кого я вважаю своїми братами, хочу бути для них учителем, порадником і – в міру можливості – доброчинцем»³².

Автор симпатизує Остапові. Навіть для старого графа головне не те, що він українець, а те, що селянин. Тому до нього, як і до всіх інших кріпаків, він ставиться негативно. Але освічений Остап для графа більш небезпечний, він розуміє, що це може для нього мати негативні наслідки, бо «тут ідеться про хлопа, якого всі хочуть зробити паничем, щоб він колись віддячив мені, як Гонта Потоцькому»³³.

Тут очевидний натяк на Коліївщину навколо якої в польській літературі того часу точилася гостра дискусія, згадати хоч би «Канівський замок» С. Гоцинського, «Срібний сон Саломеї» Ю. Словацького чи «Станицю Гуляйпільську» М. Грабовського або «Канівського старосту» А. Грози. Ставлення Ю. І. Крашевського до цих подій не завжди послідовне. У цьому випадку зрозуміло, що граф боїться Остапа, бо за своїми переконаннями він може піти слідом Гонти. Але Ю. І. Крашевський не міг зробити з Остапа Бондарчука Гонту чи Залізняка, бо реакція шляхетського чита-

³¹ Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з пол. В. Іванисенка. – К. : Дніпро, 1979. – 424 с. – С. 124.

³² Там само. – С. 124.

³³ Там само. – С. 201.

ча могла б обернутися не лише проти нього, а й проти справи, яку автор порушував. Натяки на Гонту були цілком зрозумілі для прогресивних суспільних верств. Остап був особою, залежною від пана фізично і морально, а його покірливість – це наслідок християнської моралі, що наказувала шанувати своїх добродіїв. Остап, як і романтичні герої Міцкевича і Словацького, не здатний очолити народне повстання, хоч, зрозуміло, з інших причин. Ю. І. Крашевський представляє результати внутрішніх пошуків, переконань, поведінки головних персонажів, проте не аналізує причин. Умовно повість «Остап Бондарчук» можна розділити на дві частини, у першій з яких розгортаються основні події, вирішуються долі головних героїв. Проте, як зазначав Д. Писарев, «у другій частині події створені штучно і спираються на випадкові обставини, не обумовлені характерами героїв, і не творять єдиної цілості, незважаючи на те, що автор намагається оживити сюжет, впроваджуючи велику кількість другорядних героїв; окрім кількох цікавих сцен, ця частина є менш цікава, ніж перша. У Ю. І. Крашевського також бракує аналізу внутрішніх мотивацій героїв, порухів душі, правдиво й уміло він описує їхню поведінку, думки, але не вникає в причини, не досліджує розвитку характерів головних персонажів»³⁴. Проте така критика не враховує того, що жив і творив письменник у добу, коли в літературі діяли передусім закони правдивого відображення дійсності. Але сила пера Ю. І. Крашевського проявляється в повній мірі, коли він виступає як художник – змальовує краєвиди, зокрема описує на початку твору село як образ злиднів, руїни і скрути. «У цьому описі автор не уникає жодних сміливих картин, не дозволяє собі прикрашати дійсність: малює свої художні картинки просто, пластично, затримуючись на найдрібніших деталях образу спустошеного села і зруйнованого двору. Ця простота проникає вглиб душі і викликає сильні враження <...>. Іншим засобом зображення спустошення і бідності села є майстерний опис хати бідного волинського селянина – простий і водночас зворушливий, сповнений глибокого співчуття тяжкій долі»³⁵. «Хата на безлісці будується біг-знає як і

³⁴ Recenzja D.I. Pisarewa z powieści J.I.Kraszewskiego «Ostap Bondarczuk» // Ruch Literacki. – 1970. – S. 252.

³⁵ Там само. – С. 253.

з чого. Це досить своєрідна будівля. Кілька кривих дубових або осикових стовпців підпирають її з боків. Дах підтримують балки, березові або осикові, тонкі, криві, зігнуті. Стіни робляться з колод різного розміру і форми, про красу тут і думати не доводиться – тесати нема з чого, а криві поліна не вдається вирівняти, тому дуже часто вони випирають зверху, а внизу утворюється невелика западина, жалюгідна перепона, яка захищає сім'ю від зимової негоди і дощукульних вітрів. Зовні і всередині хата с'як-так обмазується глиною. Оточена призьбою, яку заповнюють землею або гноєм, з маленьким віконцем, над яким висить шмат солом'яної матки, селянська хата, незважаючи ні на що, живе довгі роки. Але яка ж сумна її старість!»³⁶.

«Ярина»

Долі таких людей, як Остап Бондарчук, постійно хвилювали письменника. А тому можна вважати закономірністю, що Ю. І. Крашевський продовжує життєпис свого героя у повісті «Ярина». Пройшовши життєві випробування у досить складному оточенні, Остап залишається вірним своєму покликанню: допомагати людям. Біль втраченого кохання притупився і з'являвся, як меланхолійний спогад із далекої молодості. Він знаходить сімейне щастя у парі з простою сільською дівчиною Яриною, стає опікуном дитини Михайлини й Альфреда, що залишилась сиротою. Дещо ідеалізованими були погляди головного героя щодо жінок і сім'ї, як власне, був ідеалізованим і образ Остапа: «Для Стася він став учителем і батьком, для неї [Ярини. – Р. Р.] – другом, чоловіком і простим селянином, як і вона; для всіх людей – порадником, як і раніше. Він одягнув сіряк, взяв свою подорожню палицю і ходив по селах, а вечори і ранки присвячував домашнім обов'язкам.

Глибока зажура, немов сльоза, що перетворилась у перлину, залишилась жити у його грудях. І, як кожного, хто вмів перемагати страждання, вона піднесла його, зробила сильнішим; вона освітила його мученицький шлях, облагородила думки, зворуши-

³⁶ Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з пол. В. Іванисенка. – К.: Дніпро, 1979. – 424 с. – С. 130.

ла серце. А коли іноді, задумавшись над своєю долею, питаю у неї: “Чому ж я не був щасливий?” – внутрішній голос відповідав йому: “А хто був щасливий на цій землі?”³⁷.

На думку Р. Кирчіва, ця повість «відзначається ще більшим зміщенням акцентів із соціального аспекту на морально-етичні питання»³⁸.

«Печера Лади»

Про глибоку давнину та патріархальний устрій, про які нині залишилися лише спогади, йдеться у повісті Ю. І. Крашевського «Печера Лади» (1852). Новаторським кроком польського письменника варто вважати утопічний характер повісті. Автор зобразив селянство і дворянство, які співіснують між собою у повній згоді й взаєморозумінні: залежність селянина Ю. І. Крашевський представляє здебільшого як благо, ніж примусовий тягар. Ідеалістичну картину такого устрою письменник подає як зразок, гідний наслідування. На відміну від попередніх творів циклу, фабула повісті не є визначальною. Перш за все привертає увагу непослідовно викладений хід подій, які обмежуються описом взаємовідносин мешканців села Старе і місцевих дворян. Селяни опікуються своїми панами у скрутні моменти їхнього життя, допомагають їм порадою і грошима, а по смерті господаря піклуються про вдову і її маленького сина. Головним героєм твору є старійшина громади Гриць Сорока, який часто нагадує язичницького чаклуна, що справляє таємничі обряди. Та у повісті він передусім говорить: полемізує, сперечається, розмірковує, повчає, – а через його промови Ю. І. Крашевський передає власні погляди на минувшину, патріархальний лад, на час безхмарного і щасливого спільного існування панів і селян, період процвітання общини, членами якої були як панство, так і сільська громада. А щоб аргументам Сороки надати авторитетності, автор зображує його людиною освіченою, яка після навчання покинула місто, цивілізований світ і залишилась жити в селі, будучи твердо переконаною, що лише

³⁷ Там само. – С. 225.

³⁸ Кирчів Р. Юзеф Крашевський і Україна // Радянське літературознавство. – № 8. – К., 1968. – С. 75–85. – С. 79

тут можна знайти істинні життєві цінності й віднайти душевний спокій і гармонію.

У селі Старому залишилися пережитки патріархального устрою, в основі якого була любов до ближнього і взаємна повага. В характеристиці взаємин селян і дворян – першість за представниками сільської громади, підкреслюється їхня мудрість і доброта: «Немає тут науки, яка все знає, нічого не розуміючи. Проте з вікових глибин дійшли до нас знання, недоступні вченим, і таке сприйняття світу, яким Бог наділив перших наших предків на землі <...>. Мудрість селянину дарує сама матінка-природа»³⁹.

Ідеалізація внутрішньої краси селянина, яка в повісті виявляється як у відмінній характеристиці двох різних станів, де симпатія Ю. І. Крашевського, беззаперечно, на боці селян, так і в авторських роздумах та словах Гриця Сороки. Часто судження бувають непослідовними, містять багато утопічних ілюзій щодо бачення селянина, порядків на селі у давні часи: «Двір був на боці села, він став його мудрим правителем, другом і оборонцем». Зображуючи ідеальні стосунки двору і сільської громади, Ю. І. Крашевський ставив перед собою завдання показати джерело культурного відродження нації. На відміну від інших творів селянського циклу, які мають сумний характер, ця повість носить дещо розважальний, гумористичний характер. За цією повістю було зроблено багато театральних постановок, які мали надзвичайну популярність серед глядачів.

«Єрмола»

У повісті «Єрмола» Ю. І. Крашевський продовжує тему трагедії людської долі. Повість побачила світ у 1855 році й ще за життя автора була перекладена на дев'ять мов світу. У цій повісті Ю. І. Крашевський показав себе знавцем людської душі, для твору притаманний глибокий психологізм, романтична ідеалізація сільського життя і людських почуттів. До підзаголовку автор вводить відомий латинський афоризм «Amor omnia vincit» – любов переможе.

Полонить душу історія старого слуги Єрмоли, серце якого сповнене любові до немовляти шляхетського походження. Підкинута

³⁹ Kraszewski J. I. Powieści ludowe. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1955. – 615 s. – S. 431.

дитина повертає старцю сенс життя. І він, аби знайти засоби до існування, вивчає гончарське ремесло і набуває авторитету серед односельчан. Під впливом турбот, що несподівано впали на плечі панського прислужника, приреченого на самотність і одиноку смерть, він духовно відроджується, стає турботливим опікуном хлопчика. «Золоте серце» старого Єрмоли сповнене любові до дитини, вона приносить єдину радість і щастя в життя самотнього старця і одночасно страшну трагедію, коли йому доводиться розлучитися з Родіонком. А по смерті дитини життя Єрмоли втрачає сенс.

Душевна драма добродушного старця у Ю. І. Крашевського має ідеалізований характер. У творі відчувається вплив ідей сентименталізму, що проявляється як в образній системі, так і в наративній концепції Ю. І. Крашевського. «Оманливе життя людини – стільки обіцяє, а ті квіти обіцянок, як найперші ж морози вдарять, – і немає зав'язі. Будьмо деревами, що, не даючи плодів, мусять, виростаючи, служити для чогось – для будування осель людям, домівкою для пташних гнізд. Давайте жити для інших, давайте жити для людей!»⁴⁰.

У центрі цієї повісті життя польського села – вирішення етичних проблем у морально занепалому суспільстві, котре неможливе без вирішення соціальних проблем. Знуцання над Єрмолою та його вихованцем, підкинутим Родіонком, зумовлене не лише бездуховністю панів, а й соціальним станом старого селянина. Заляканий, пригнічений Єрмола не здатен на протест. Авторська ідея всепрощення, втілена в образі старенького, набуває гротескних рис, видається психологічно невмотивованою.

«Історія кілка в плоті» з вірогідних джерел дібрана й записана»

У названій «історії» письменник також зобразив життя волинського селянина, осмислене крізь призму прогресивних ідей свого часу. Це досить оригінальний твір, тому що в європейській літературі того періоду відповідників йому немає. Повість була написана по гарячих слідах дискусій у товаристві добродійності,

⁴⁰ Kraszewski Józef Ignacy. Jermoła. – Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolinskich, 1948. – S. 91.

від участі в роботі якого Ю. І. Крашевський змушений був відмовитись ще на початку 1858 р. Він запропонував своє бачення проблеми: чи зможуть селяни обернути собі на користь отриману волю? Через декілька років у передмові до дрезденського видання 1874 р. «Історії кілка в плоті» Ю. І. Крашевський згадуватиме: «Повість ця була написана в момент, коли всі ми гаряче сперечались про проблему селянства і ділились на два табори: тих, котрі виступали за її розв'язання доброю волею і добрим серцем, і тих, котрі перешкоджали можливій реформі»⁴¹.

«„Історія кілка в плоті” – це пам'ятник цій боротьбі, коли на шляхетських виборах троє протистояли трьомстам. Можливо, колись це хтось ще опише. Мені ж здається, “Історія кілка в плоті”, зважаючи на роль, яку вона відіграла в цій справі, заслуговує стати пам'ятником цих подій»⁴².

У повісті «Історія кілка в плоті» в центрі уваги автора доля талановитого сільського хлопчика Захара, Божого дару, невизнання обдарованості хлопчика, його божевілля. Зобразивши долю скрипаля Захара, який «народився мрійником, ніби був не кріпаком, а людиною», Ю. І. Крашевський використав прийом паралелізму. Образ талановитого юнака порівнюється з історією молодого дубка, що міг стати могутнім дубом, проте його зрубали під корінь, зробивши з нього кілок для тину. У такому художньому втіленні простежуються ідеї Руссо про те, що всі Божі творіння досконалі за своєю суттю, проте, зазнавши шкідливого впливу людини, руйнуються. Автор застерігає читачів від бездуховності, деградації, занепаду моралі. Нарація Ю. І. Крашевського відзначається простотою, чіткістю, буденністю та, водночас, філософською змістовністю. Трагедія долі головного героя змальована на тлі безправ'я селян.

Тема змарнованого таланту, що набула великої популярності в польській прозі наступного періоду, майстерно розроблена у повісті. І ще одна паралель, побудована на контрасті життя двору пана Роголя, поміщика Дубини і життя кріпосницького двору Харитона Пакули, батька Захара. Контрасти ці дуже виразні ще

⁴¹ Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з пол. В. Іванисенка. – К. : Дніпро, 1979. – 424 с. – С. 324.

⁴² Kraszewski J. I. Historia kolka w płocie. – Warszawa, 1949. – С. 5.

й тому, що виходять з іронічно-сатиричного ставлення автора до марного, бездумного життя в дворі маршалка Роголя. Ю. І. Крашевський, змальовуючи ці грані життя, використовує три стилі: фантастичний, коли натхненно розповідає про долю дубочка, гумористичним стилем автор послуговується, зображуючи життя при дворі, й, нарешті, ліричний, сентиментальний стиль у тих частинах повісті, де йдеться про Захара та його родину.

Повість «Історія кілка в плоті» по праву можна назвати шедевром повістєвого доробку Ю. І. Крашевського. Завдяки оригінальному підходу до розкриття теми, недвозначному ідейному спрямуванню і майстерній наративній стратегії автора, ця повість завоювала серця не лише читачів, а й літературних критиків. «Історія кілка в плоті» стала завершальним акордом селянського циклу повістей, бо в 1860 році Юзеф Крашевський назавжди покинув Україну.

* * *

Народний цикл повістей Ю. І. Крашевського постав на зламі епох романтизму і позитивізму. Риси обох літературних напрямів не могли не позначитися на повістєвому доробку письменника. Позитивістські ідеї свободи людини, рівності її прав і можливостей, протест проти ієрархічного устрою суспільства чітко простежуються у повістях невтомного «титана праці».

Водночас, його повісті мають виразну романтичну тенденцію. Він переймає від романтизму віру в могутність слова, звідси просвітительський характер його селянських повістей. Своїм завданням письменник вважав перш за все донести книжне слово до селян, тому й обрав таку близьку їм тему – гнітючого життя на селі. Ідеалізація образу селянина, заглиблення у внутрішній світ героя, звернення до історії і фольклору – все це характерно для волинського циклу і дає підстави віднести його до пізнього романтизму. У згаданих творах з усією гостротою порушене питання про долю кріпака і про долю всього українського народу. Це мало важливе значення для переходу польської літератури від романтизму до реалізму, захищало її від сірості й породжувало велику зацікавленість до художніх творів широкого кола читачів.

Ставлення Ю. І. Крашевського до народу в його селянських повістях відіграло одну з найважливіших ролей. До цих творів автор уводить героїв з найнижчих верств суспільства не для того, щоб викликати у читача жалість до них. Письменник передусім прагнув показати їхні найкращі риси, рішуче стаючи на захист людської гідності селянина. Він вбачав у селянинові найкращі моральні чесноти. Кожен образ селянина у Ю. І. Крашевського сповнений високих моральних якостей, духовності, первісної чистоти і доброти. Для підкреслення цього він протиставляє селян шляхті, позбавленій моральних принципів. «Деякі його повісті мають суто повчальний характер, інші можна було б назвати виключно етичними картинками. В одних містяться повчання і побутові замальовки, в інших представлені епізоди з щоденного життя людей, де головним є моральний аспект»⁴³.

Цикл повістей Ю. І. Крашевського про українське село зайняв вагоме місце в класичній спадщині польської літератури. «На відміну від представників “української школи”, Ю. І. Крашевський ніде не спиняється на специфічному фольклорно-етнографічному живописанні, що було особливо модним і поширеним <...>. Уснопоетичні традиції, побут, етнографія цікавлять його в комплексі, у широкому контексті з усіма іншими атрибутами й аспектами народного буття. Вони служать типізації обставин і дійових осіб»⁴⁴.

Живописні краєвиди, проста і гостра розповідь про традиційне життя українського села – понівечене і водночас прекрасне, зруйноване і сповнене вікової пам'яті – заслужено викликають захоплення критиків: «Який же це захід, скільки поезії у цих картинах!»⁴⁵.

Варто також звернути увагу на факт імовірного свідомого використання мови для самовизначення, ідентифікації своєї приналежності до окремого середовища. Особливо це стосується селянських повістей Ю. Крашевського який, маючи свідомість то-

⁴³ Kaszewski J.I. Wstęp krytyczny // Kaszewski J.I. Powieści sielskie. – Warszawa, 1884. – S. 11.

⁴⁴ Булаховська Ю. До проблеми сприйняття в Україні польської художньої прози XIX століття (Юзеф Крашевський, Генрик Сенкевич) // Київські полоністичні студії : Зб. наукових праць. – К.: Леся. – Т.5. – 2003. – С. 284.

⁴⁵Kaszewski J. I. Powieści ludowe. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1955. – 615 s. – S. 26.

гочасної польської літературної норми, говорив і писав саме так, як йому наказувало почуття спільноти з простором і людьми, що його оточували, а це було однією із складових місцевого патріотизму малих вітчизн.

У окремих творах, можна простежити процес диференціації персонажів за рисами вживаних ними слів та конструкцій в історичних романах та народних суспільно-побутових романах. Тут авторський задум дозволяє митцю вести особисту нарацію, помітний його ідіолект, фрази персонажів рясніють українізмами на кшталт: *bał'ko, bihme, bohater, bondur, czużyna, diteńki, donoszczyk, harno, holce, horno, horodek, hrudek, hydki, kluczyna, kmetować, kruhlak, kutia, mandrowanie, nechrest, niedoimka, oberemek, oboroł, perestup, podrużyć się, przymak, rodnia, samotuzkiem, semia, syroiżka, zastup* тощо. У мові оповідача можна виявити чималий пласт регіоналізмів і діалектизмів, однак вони відрізняється від мови діючих осіб, до лексики яких входять локальні, «кресові» лексеми, що барвисто характеризують окремих персонажів творів.

